श्रीशाण्डिल्येनाथर्वणात्प्राप्तब्रह्मविद्या |

केशवकुमारः मन्था

सारांशः |

परब्रह्मा श्रीमद्दत्तात्रेयः निर्गुणनिराकारः सच्चिदानन्दरूपमेकमेवाद्वितीयः भक्तानुद्धर्तुं सगुणसाकाररूपेण नैकावताराङ्गृहीत्वा अधिकारतारतम्येन ज्ञानभक्तिवैराग्यमष्टाङ्गयोगश्च भक्तानुपदिश्य तान्कृतार्थान्कारयामास | स परमात्मा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरेति पृथक्पृथग्रूपैः जगदुत्पत्तिस्थितिलयं कारयन् श्रीमद्दत्तात्रेयरूपेण जगन्नियन्त्रणार्थमात्मानमभिव्यञ्जयति पूर्वमभिव्यक्तः आगामिकालेऽपि अभिव्यञ्जयिष्यति |

स्वधर्मोचित नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानैर्योगसाधनैः साधनचतुष्टैः भक्त्युपासनामार्गैश्च तथा गुरूपदिष्टमहावाक्यश्रवणमननिदिध्यासनैरेव मोक्षं लभते इति श्रीमद्दत्तात्रेयः सच्चिदानन्दसद्गुरुः मुमुक्षूनुपदिशति |

स्वस्वरूपज्ञानेनैव मोक्षप्राप्तिर्भवति न तु केवलपदार्थज्ञानेन | ब्रह्मवेत्तेनैव मोक्षप्राप्तिः न तु केवलकर्माचरणेन | लौकिकदुःखः क्षणिकः तस्य निवृत्तिरपि क्षणिकः | अर्थादद्वितीयात्मज्ञानेनैव शोकं तीर्त्वा अखण्डसुखप्राप्तिः सम्भवति | सर्वजीवेषु आत्मा एकमेव यथा एकश्चन्द्रस्य प्रतिबिम्बः जलेऽनेकवद्भासते तथैव आत्मा एकोऽपि नानारूपवद्गोचरीभवति | तस्मादात्मद्रष्टा एव मोक्षं लब्धुं शक्यते इति स्वामिना प्रतिपादितः |

परमपूज्य श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामिना संस्कृतभाषायां श्रीमद्दत्तपुराणं विरच्य महोत्तरलोकोपकारणं कारयामास | तत्र श्रीमद्दत्तात्रेययोगिना अथर्वणयोगिना च प्राप्त ब्रह्मज्ञानं तथा अथर्वणेन शाण्डिल्यमुपदिष्ट ब्रह्मज्ञानं सर्वेषां कृते फलीभवन्तीत्याशासे |

प्रस्तावना

यावत्पर्यन्तमीश्वरानुग्रहं न भवति तावत्पर्यन्तं मानवानां समीचीनं शास्त्रज्ञानं तथा सद्गुरुः न लभन्ते ।[1] ईश्वराराधनबुद्ध्या स्वधर्माचरणेन सज्जनानां परमेश्वरीप्रसादेनैव सद्गुरोः प्राप्तिः सुकरं भवति ।[2] सद्गुरोरनुग्रहेणैव साधकस्य सञ्चित पापराशी भस्मीभवति । सद्गुरु प्रसादितज्ञानस्य श्रवणमनननिदिध्यासनेन संशयभावनानां असम्भावनानां तथा च विपरीतभावनानां निरसनमुत्पद्यते । तस्मात् मोक्षप्राप्तिः द्राकिति सिद्धयति ।[3]

परमेश्वरस्य कृपाप्रसादेनैव सद्गुरोः दर्शनभाग्यं तथा च तस्य प्राप्तिर्भवति नान्यत्साधनैः शक्यते । परमेश्वरस्वरूपस्य यथार्थज्ञानं सदुरुविना असम्भवम् । यथा सद्गुरोः प्राप्तेः ईश्वराराधनबुद्ध्या मानवाः यतन्ते तथैव नित्यनैमित्तिक-स्वधर्मोचितकर्मानुष्ठानमाचरेयुः । इदमेव धर्माचरणमिति कथ्यन्ते बुधैः । मानवाः सम्यग्धर्माचरणैः स्वरूपाभिमानरहिताः भूत्वा कर्मफलापेक्षापि न काङ्क्ष्येयुः । ईदृक् स्वधर्माचरितसज्जनानामेव परमेश्वरानुग्रहं लभ्यते । तदनुग्रहेणैव यथार्थज्ञानबोधकसद्गुरुः प्राप्यते ।

[1] श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कुलकर्णी, नारायण पेठ, 'यावन्न जायते साक्षादीश्वरात्समनुग्रहः । सच्छास्त्रं सदुरुश्चापि तावल्लभ्यः कुतो नृणाम् ॥' (द.पु.१.३.३)

[2] तत्रैव, 'ईश्वराराधनधिया स्वधर्माचरणात्सताम् । ईशप्रसादस्तद्रूपः सुलभश्चात्र सद्गुरुः ॥' (द.पु.१.३.४)

[3] तत्रैव, 'सद्गुरोः सम्प्रसादोऽस्य प्रतिबन्धक्षयस्ततः । दुर्भावनातिरस्काराद्विज्ञानं मुक्तिदं क्षणात् ॥' (द.पु.१.३.५)

शाण्डिल्याथर्वसंवादः

वेदवेदाङ्गशास्त्रनिपुणः स्वाश्रमोचितनित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानपरः शाण्डिल्याख्यातः मन्त्रद्रष्टामहर्षीबभूव | श्लोके अथ शब्दः मङ्गलार्थवाचकः शुभङ्करः सकलार्थसाधकः भवति |[4] आत्यन्तिकाव्यभिचारभक्त्या ज्ञानगर्भवैराग्येन संन्यास्यदीक्षामाचरितः शाण्डिल्यः अथर्वणचरणौ नमस्कृत्य 'हे भगवन् ब्रह्मविद्यां मामनुग्रहीतुं ब्रह्मविद्यां स्मारयेत्' इति प्रार्थयाञ्चकार |[5]

श्रीमद्दत्तात्रेयगुरुस्तुतिः

आदौ ज्ञानप्राप्तेः पश्चात्कृतपापनिवृत्त्यर्थमाजीवितं वेदान्त-ईश्वर-गुरूणां सेव्यमानमिति अथर्वण ऋषिः प्राह | श्रीमद्दत्तात्रेयेन अनुशासितवचनान्मनसि निधाय उपरोक्तत्रयाणामाजीवनं सेव्यमानेन सर्वसिद्धिं भवतीति अथर्वण महर्षी सम्यग्ज्ञात्वा श्रीदत्तमहात्म्यं कथयाञ्चकार |[6]

अजरामरः अन्नमयादिकोशाद्विलक्षणः त्रिकालातीतः बुद्धिगुणवत्तः आनन्दरूपः जगत्कारणः पापहारकः देहत्रयातीतः इति श्रीमद्दत्तात्रेयस्य पादपद्मादतिरिक्तः नान्यत्किमप्यस्ति जगति | इत्यथर्वणमहर्षिः आदौ श्रीमद्दत्तात्रेयं सर्वसाक्षिकं सर्वद्वैतभ्रमस्याधिष्ठानं परमान्दरूपं निरस्तसमस्तानर्थरूपं स्वप्रकाशचिद्रूपब्रह्माणं तुष्टाव | तेन ब्रह्म तथा विवर्तरूपेण स्थितजडप्रपञ्चस्यास्तित्वं रज्जुसर्पन्यायेन अध्यारोपापवादैः समानाधिकरणं सिद्ध्यते | तदा जीवब्रह्मैक्यज्ञानं स्वयमेवोत्पद्यते |[7]

---

[4] श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कुलकर्णी, नारायण पेठ, 'अथ शाण्डिल्यनामासीद्ब्रह्मर्षिर्वै महामुनिः | वेदवेदाग्डशास्त्रज्ञः स्वाश्रमोचितकर्मकृत् ||' (द.पु.१.६.२२)

[5] तत्रैव, 'विद्याप्राप्तिमथर्वाणमुपसत्रो महामतिम् | सोऽविभाद्याह भगवन्ब्रह्मविद्यामधीहि मे ||' (द.पु.१.६.२५)

[6] तत्रैव, 'आजीवितं त्रयः सेव्या वेदान्तो गुरूरीश्वरः | पूर्व ज्ञानाप्तये पश्चात्कृतघ्नत्वनिवृत्तये ||' (द.पु.१.६.२)

[7] तत्रैव, 'तदजरामर कोशविलक्षणं सदज श्रीगुणवेतृ कलक्षणम् | भुवनहेत्वघहत्त्रिपुराधिकं तव न जातु पदं कुपुराधिकम् ||' (द.पु.१.६.१८)

ज्ञानगर्भवैराग्यः द्विविधमिति बुधाः मन्यन्ते | प्रथमः केवल दुःखपरम्परया तथा च दुःखभोगेनोत्पद्यते | द्वितीयस्तु ईषणत्रयलोभेनोत्पद्यते अर्थात् लोकेषण वित्तेषण पुत्रेषण एते लोभरहितत्वाद्वैराग्यं जन्यते | तर्केण स्वबुद्ध्यभ्यूहमात्रेण ब्रह्मज्ञानं न सिध्यति | केवलमनुभवसिद्धाभेददर्शी आचार्योपदेशेनैवात्मज्ञानं लभ्यते |[8] गुरुणा एव विद्याप्राप्तिर्भवतीति |[9]

सा विद्या अपरोक्षसाक्षात्कारलक्षणात्मका जीवब्रह्मैक्यप्रत्यक्षानुभवमेव इयं विद्या | ब्रह्मविद्यायाः अध्ययनाध्यापनान्यविद्याशिक्षणवन्नास्ति |[10] गुरुणा केवलमात्मविद्यायाः स्मरणमात्रेण शिष्यस्य सन्देहनिवृत्तिः कारयति | तस्मात् शाण्डिल्यः अथर्वऋषीं स्वकृते आत्मविद्यां स्मारयत्विति प्रार्थयामास |

ईदृशः शिष्यशाण्डिल्येन यदा संस्पृष्टः अथर्वमहायोगी प्राह | त्यागपूर्वक श्रद्धाभक्ति ध्यानयोगानुसारेण ब्रह्मविद्यायाः ज्ञानमुत्पद्यते |[11] ब्रह्मविद्यायाः श्रवणं संन्यासानन्तरमेव कुर्यादिति | संन्यासः द्विविधः प्रोक्तः विद्वत्संन्यासः विविदिषासंन्यासश्चेति | विद्वत्संन्यासे कर्मफलानासक्तिः विद्यते | यतः कर्मसंन्यासेन स्वस्वरूपज्ञानकाङ्क्षिणां मुमुक्षूणां ज्ञानलाभेत्यपेक्षाकारणात्तदसाधु | यथोचितकर्म अक्रियमाणेऽन्तःकरणशुद्धेरनुपपत्तिरपि | अतः ज्ञानोत्पत्तिरसम्भवम् | तस्मात्

---

[8] कठोपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press, 'नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ | यां त्वमापः सत्यधृतिबतासि त्वादृङ्नो भूयान्नचिकेतः प्रष्ठा ||' (क.उप.१.२.९)

[9] छान्दोग्योपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press, 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' (छा.उप.६.१४.२),

[10] Swāmī Nikhilanańda. (2010). दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम्. New Delhi: Advaita Ashram, Uttarakhand. 'चित्रं वटतरोर्मूले वृद्धाः शिष्याः गुरुर्युवा | गुरोस्तु मौनं व्याख्यानं शिष्यास्तु छिन्नसंशयाः ||'(द.स्तो.३)

[11] श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कुलकर्णी, नारायण पेठ, 'इति शिष्येण सोऽथर्वा संस्पृष्टः प्राह सोम्य ताम् | श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि त्यागपूर्वकम् ||' (द.पु.१.६.२७)

कर्मत्यागापेक्षया कर्मफलत्यागः उत्कृष्टः इति सूचितः | स्मृतिवचनैः कर्मफलत्यागं वर्णितम्|[12]

विदिताविदिताद्विलक्षणं ज्ञात्यादि त्रिपुटिवर्जितं स्वयम्प्रकाशरूपं ज्ञानलक्षणं ब्रह्मेति ज्ञातव्यम्|[13] इन्द्रियैर्यदवगम्यते तद्विदितम्| जाग्रद्स्वप्नाद्विलक्षणमविदितम्| किन्तु विदिताविदिताद्विलक्षणं त्रिपुटी | ज्ञाता ज्ञानं तथा त्रिपुटेः विलक्षणमिति त्रिपुटीवर्जयेयुः | अर्थादपरोक्षेति ज्ञानलक्षणमस्ति | स्वयम्प्रकाशरूपमिति चिद्रूपम्| ज्ञानमेव सच्चिद्रूपमिति | चिदेव सत्तथा सदेव चिदिति ज्ञातव्यम्| सर्वात्मकः इति एकविभूत्याः अनन्तलक्षणम् | ब्रह्म देशकालवस्तुपरिच्छिन्नः |[14] स एकमेवाद्वितीयमखण्डं सजातीयादिभेदवर्जितमिति श्रुतिवाक्यम्|[15]

जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणम्

आत्मा अक्रियः अविकारी इति चेत् दृश्यमाननामरूपात्मकजगतः आरम्भकत्वमारोपयितुमसम्भवमेव | अपि च निरंशः अविकारी आत्मा जगतः परिणाममित्यनुपपत्तिः |[16]

---

[12] श्रीमद्भगवद्गीता, (२०१६). Gorakhpur: Geeta Press, 'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते | योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ||' (भ.गी.६.३) 'अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः | स संन्यासी च योगी च न निराग्निर्न चाक्रियः ||' (भ.गी.६.१), 'कर्मेन्द्रियाणि सम्यम्य य आस्ते मनसा स्मरन्| इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ||' (भ.गी.३.६)

[13] श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कुलकर्णी, नारायण पेठ, 'विदिताविदितान्यत्वं त्रिपुटीपरिवर्जितम् | स्वयंप्रकाशरूपं तज्ज्ञानलक्ष्मास्य केवलम्||' (द.पु.१.६.२९)

[14] तत्रैव, 'देशतः कालवस्तुभ्यां परिच्छेदो यतोऽस्य नो | विभोरेकस्य चानन्तलक्ष्म सर्वात्मकस्य च ||' (द.पु.१.६.३०)

[15] तत्रैव, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं चेत्युक्तं तद्ब्रह्मलक्षणम् | इदमेकं चाद्वितीयं यत्सदा भेदवर्जितम् ||' (द.पु.१.६.३१), तैत्तिरीयोपनिषत्, (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press 'सत्यंज्ञानमनन्तमिति ब्रह्मलक्षणम् (तै.उप.३.१.१), अरविन्दोपनिषत्. (n.d.). Retrieved from sanskritdocuments.org: www.sanskritdocuments.org 'ॐ। एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म सदसद्रूपं सदसदतीतं नान्यत् किञ्चिदस्ति |' (अर.उप.१), छान्दोग्योपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press, 'सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्| तस्मादसतः सज्जायत |' (छा.उप.६.२.१)

[16] श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कुलकर्णी, नारायण पेठ, 'जगदारम्भकत्वं नो घटतेऽस्याक्रियस्य हि | परिणामोऽपि न सतो निरंशस्याविकारिण ||' (द.पु.१.३.१०)

यथा कुलालः घटस्योपादानकारणं भवति तद्वत् सत् विश्वस्यारम्भकारणमिति वक्तुमयुक्तम् | कुलालसाम्येन आत्मनः सदधिष्ठानकारणात् निरंशत्वात्कार्यानुपपत्तिः | परिणामेन विश्वं भवतीति परिणामकारणवादीनां कथनमप्ययुक्तमेव | क्षीरस्य परिणामः दधिः यतः क्षीरः तदंशमेव | किन्तु ब्रह्मा निरंशः एव | सतेः परिणामं विश्वमिति मन्यमाने द्वैतापत्तिर्भवति | अर्थात् सद्विश्वस्योः समत्वमुपपद्यते |[17] तस्मादात्मा ऊर्णनाभिवत्स्वमायया जगतः उपादानं तथा च निमित्तकारणमपि भवति |[18] इदं दृश्यमानं जगत्तु केवलं लीलास्वरूपमितिति श्रुतिवचनात् |[19]

यद्यपि आत्मा अविकारी तथापि एकदेशया स्वमायया जगदिदं निर्माति | अत्र एकदेशशब्दः मायार्थीति अभिप्रेतः | 'पादोऽस्य विश्वाभूतानि' (ऋ.१०.९०) इति पुरुषसूक्ते दर्शितत्वात् | अत्र ऊर्णनाभ्युदाहरणेन जगदुपादाननिमित्तकारणयोरभिन्नत्वं दर्शयति |[20] घटस्य उपादानकारणं मृत्तिका | कुलालः कुम्भस्य निमित्तकारणः | भासमानमिदं जगतः उपादानकारणमात्मा | आत्मा एकोऽपि अनादिमायाशक्तिवशात् बहवोरूपाः मिथ्याप्रपञ्चाः सर्जयति |

---

[17] श्रीमद्भगवद्गीता . (२०१६). Gorakhpur: Geeta Press, 'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते | तस्मादेवं विदित्वैनं नानुसोचितुमर्हसि ||' (भ.गी.२.२५)

[18] श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कुलकर्णी, नारायण पेठ, 'सृजतीव तदात्मैक: स्वैकांशादूर्णनाभिवत् | लीलाकैवल्यमस्येदं लोकवत्समदर्शिनः ||' (द.पु.१.३.१३)

[19] ब्रह्मसूत्र शाङ्करभाष्यम्. (2013). New Delhi: Motilal Banarassi Dass, Delhi, 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्' (ब्र.सू.२.१.३३)

[20] मुण्डकोपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press, 'यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति | यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाऽक्षरात् सम्भवतीह विश्वम् ||' (मु.उप.१.१.७), Swāmī Nikhilananda. (2014). *Vedāntasāra Sadānanda Yogīndra Praṇita*. New Delhi: Advaita Ashram, Uttarakhand 'यथा लूता तन्तुकार्यं प्रति स्वप्रधानतया निमित्तं स्वशरीरप्रधानतयोपादानञ्च भवति ||' (वे.सा.५६)

प्रत्यक्षानुभवेनैव आत्मा एकमेवाद्वितीयमिति ज्ञानमुत्पद्यते |[21] सद्गुरुकृपया एव अनुभवात्मकज्ञानोत्पत्तिः सम्भवति | इदमेव साक्षात्कारमिति बुधाः मन्यन्ते | ज्ञानोदये मिथ्याभ्रमविलीये केवलमात्मा अवशिष्यते |

इदं दृश्यमानं नामरूपात्मक जगदनादिमायवशाद्दर्पणे दृष्टप्रतिबिम्बवद्भासते किन्तु ज्ञानोत्तरे जीवः स्वमीश्वरेति अनुभवति |[22] ब्रह्मणः जगद्विलक्षणेननापि कथमिदं जगद्भासते इति सन्देहः विद्यते | अतः दर्पणदृष्टान्तः उदाहृतः | यथा दर्पणे दृश्यमान वस्तूनि दर्पणे सन्तीति अवगम्यते तथैव मायावशाद्दृश्यमाननामरूपात्मकमिदं जगत् सच्चिदानन्दपरमात्मनि भासते | अनादिमाययाकल्पितः जगतः स्वप्नवत् निवृत्तिर्भवितुमसम्भवम् | केवलं दैवयोगेन वा आप्तयोगेन वा सद्गुरोः अनुग्रहेणैव जगतः मिथ्याभ्रमस्य निवृत्तिर्भवति |[23,24]

सृष्टेः पूर्वं दृश्यमानप्रपञ्चमात्मेति मन्यमाने आत्मनः जगद्भावापत्तिरुत्पद्यते | तदा आत्मा विश्वस्य कथं कारणं भवति ? अस्य सन्देहनिवृत्तिः श्रुतिवाक्यप्रमाणैः मायाश्रित आत्मनः कार्यमेवेति कथितः |[25]

आत्मनि अध्यारोपापवादेन प्रपञ्चस्य अभावः सम्भवति | प्रपञ्चोपाशमे शान्तमद्वैते बन्धमोक्षस्यापि अभावः |[26] 'असर्पभूतायां रज्जौ सर्पारोपवद्वस्तूनि अवस्त्वारोपः-

---

[21] श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कुलकर्णी, नारायण पेठ, 'तथात्मनोऽनादिमायावेशादेकस्य चाप्ययम् | मिथ्याभ्रम प्रबोधेऽयमेकः स्वात्मैव शिष्यते ||' (द.पु.१.३.१५)

[22] तत्रैव, 'भातीदं स्वान्तरादर्शदृश्यवन्मायया बहिः | स्वप्नवज्जातमिव तत्प्रबुद्धः स शिवोऽस्म्यहम् ||' (द.पु.१.३.१६)

[23] तत्रैव, 'एवं श्रद्धाभक्तियुक्तः संशयं यो विभावयेत् | देवसद्गुरुभक्तोऽस्य कुतोऽयं शिष्यते भ्रमः ||' (द.पु.१.३.१७), 'अनादिस्वप्नभ्रमोऽयं न स्वयं विनिवर्तते | किन्तु स्वदैवयोगाप्तपृदेवाचार्यप्रसादतः ||' (द.पु.१.३.१८)

[24] माण्डूक्योपनिषत्.गौडपादकारिका (२०१०). Gorakhpur: Geeta Press, 'अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते | अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ||' (गौ.का.१.१६)

[25] बृहदारण्यकोपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press ,'इन्द्रो मायाभिः पुरूरूप ईयते' (बृ.उप.२.५.१९), श्वेताश्वतरोपनिषत्. (२०११). Gorakhpur: Geeta Press , 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' (श्वे.उप.४.१०)

[26] श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कुलकर्णी, नारायण पेठ, 'प्रपञ्चस्तदभावोऽस्मिन्नध्यारोपापवादतः | प्रपञ्चोपशमे शान्ते शिवेऽद्वैते कथन्निवमौ ||' (द.पु.१.३.२६)

अध्यारोपः ||' (वे.सा.३२), 'वस्तु - सच्चिदानन्दमयं ब्रह्म, अज्ञानादिसकलजडसमूहोऽवस्तु ||'(वे.सा.३३), 'अपवादो नाम रज्जुविवर्तस्य सर्पस्य रज्जुमात्रवद्वस्तुविवर्तस्य अवस्तुनो अज्ञानादेः प्रपञ्चस्य वस्तुमात्रत्वम् ||' (वे.सा.१३७) तस्माद् भासमानमिदं जगद्विवर्तैव | बन्धमोक्षौ तथा च जीवसर्वेश्वरभिदावपि विवर्त एव |[27] ईदृशः ज्ञानेन जीवः जीवन्मुक्तो भविष्यति |[28] जीवन्मुक्तः जगति बालोन्मत्तपिशाचवत्सञ्चरति | यद्यपि प्रारब्धकर्मानाचरति किन्तु ताभ्यामलिप्तः भवति | स्वात्मानन्दे रमति |[29]

तत्त्वम्पदलक्षणम्

तच्छब्दलक्ष्यः ब्रह्माणं दर्शयति | इदं जगत्तु ब्रह्मणि ओतं प्रोतं च तदाश्रितम् |[30] कथमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं ज्ञातं भवति इतिसन्देहः अस्ति चेत् 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' (ब्र.सू.१.४.२३) इति श्रुतिवचनेन प्रतिज्ञादृष्टान्तयोः अनुपरोधेनेदं प्रतिपादनं दृढीकृतः | तत्त्वमसि इति महावाक्ये तत्पदः ब्रह्माणं दर्शयति अतः तत् ब्रह्मवाचकशब्दः | तत् त्वं इति पदद्वयस्य अभेददर्शनार्थम् इदम् इति शब्देन समानाधिकरण्यं कथितः |[31] तथैव एकस्य ब्रह्मणः ज्ञानेन सर्व विदितं भवति तथा न

---

[27] तत्रैव, 'बन्धमोक्षौ तथा जीवसर्वेश्वरभिदावपि | कोशेपाधिपरित्यागान्न जीवो नापि चेश्वर ||' (द.पु.१.३.२७)

[28] तत्रैव, 'स्वस्वरूपे परिज्ञाते न बन्धो नापि मोक्षणम् | बन्धमोक्षप्रकारं ते वक्ष्ये सङ्क्षेपतः शृणु ||' (द.पु.१.३.२८), माण्डूक्योपनिषत्.गौडपादकारिका (२०१०). Gorakhpur: Geeta Press, 'न निरोधो न चोत्पात्तिर्न बद्धो न च साधकः | न मुमुक्षुर्न वा मुक्त इत्येषा परमार्थता ||' (गौ.का.२.३२)

[29] श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कुलकर्णी, नारायण पेठ, 'दक्षोज्ञोऽप्यन्यदृष्ट्या तु बालोन्मत्तजडोपमः | तिष्ठत्येव स्वरूपे स दिवि भिन्नघटाभवत् ||' (द.पु.१.३.४०)

[30] श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कुलकर्णी, नारायण पेठ, 'तच्छब्दलक्ष्येऽस्मिन्नोतं प्रोतं चैतत्तदाश्रयम् | यस्मिञ्ज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति ध्रुवम् ||' (द.पु.१.६.३२), छान्दोग्योपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press, 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातँस्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् |' (छा.उप.६.१.४)

[31] Swāmī Nikhilananda. (2014). Vedāntasāra Sadānanda Yogīndra Praṇita. New Delhi: Advaita Ashram, Uttarakhand, 'समानाधिकरण्यसम्बन्धः तावत् यथा सोऽयं देवदत्त इत्यस्मिन्वाक्ये तत्कालविशिष्टदेवदत्तवाचक स शब्दस्यैतत्कालविषिष्टदेवदत्तवचक अयं शब्दस्य च एकस्मिन्पिण्डे तात्पर्यसम्बन्धः | तथा चस तत्त्वमसि वाक्येऽपि परोक्षत्वादि विशिष्टचैतन्य वाचक तत्पदस्य अपरोक्षत्वादि विशिष्टचैतन्यवाचक त्वम्पदस्य च एकस्मिन्चैतन्ये तात्पर्यसंबन्धः |' (वे.सा.१५१)

अन्यज्ञानस्य वेद्यमिति |

जीवब्रह्मैक्यसिद्धेः अभिन्ननिमित्तोपादानत्वमर्थात् प्रकृत्यधिष्टातयोः ऐक्यं वर्णयति | यतः अत्र निमित्तोपादानकारणयोरभिन्नत्वं प्रतिपादितः |[32,33] परब्रह्म अन्तर्यामी मायावी आत्मा तच्छब्दवाचकः | स कामादिकैर्दूषितः अस्मप्रत्ययस्य अधिष्ठानः |[34]

आकाशवत्सर्वव्यापी अद्वितीयः मायावरणशून्यः सद्रूपः[35] प्राणादिकलासहितः[36] शान्तः प्रत्यादिप्रमाणैः अप्रेमयः जन्मादिविकारहितः कल्याणमयः इति स परब्रह्माणं वर्णयति | अतः प्रत्यक्परोक्षादिकानां विरोधं त्यक्त्वा तत्त्वम्पदार्थयोरखण्डैक्यज्ञानेन शुद्धचिदात्मनस्यानुभवं सिद्ध्यते |[37] येन बुद्धिवृत्तिव्याप्तफलनिवारणेन चित्तैकाग्रं साधयति श्रवणमनननिदिध्यासनैः स्वात्मानं जानाति स मुक्तोभूत्वा कृतकृत्यो भवति |

---

[32] श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कुलकर्णी, नारायण पेठ, 'अस्याभिन्ननिमित्तोपादानत्वं चैक्यसिद्धये | प्रकृत्यधिष्ठात्रैक्यं च प्रतिज्ञातमनेन हि ||' (द.पु.१.६.३३)

[33] तैत्तिरीयोपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press, 'इदं सर्वमसृजत्' (तै.उप.२.६.१), 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' (तै.उप.२.७.१) तत्सृष्टया तदेवानुप्राविशत' (तै.उप.२.६.१)

[34] श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कुलकर्णी, नारायण पेठ, 'अन्तर्यामी च मायावी स तु तच्छब्द वाचकः | योऽस्मतप्रत्ययशब्दाभ्यालम्बः कामादिदूषकः ||' (द.पु.१.६.३७)

[35] तत्रैव, 'तद्वयोमवत्सर्वगतमद्वितीयं निरञ्जनम् | सन्मात्रं निष्कलं शान्तमप्रमेयमजं शिवम् ||' (द.पु.१.६.३८)

[36] प्रश्नोपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press, 'स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोका लोकेषु च नाम च |' (प्र.उप.६.४), 'इहैवान्तःशरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्तीति | (प्र.उप.६.२)

[37] श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कुलकर्णी, नारायण पेठ, 'प्रत्यक्परोक्षादिवैरं तयोर्हित्वा चिदात्मताम् | गृहीत्वा लक्षितां शुद्धां भूमैक्यज्ञानतो भवेत् ||' (द.पु.१.६.४१)

अतः हे सौम्य त्वमपि आत्मज्ञानसाक्षात्कारेण शोकमुक्तो भविष्यतीति अथर्व ऋषिः शाण्डिल्यमाशासीत | अत्र श्रुतिवचनैः चित्तैकाग्रसाधनं सूचयति |[38,39]

अथाष्टाङ्गयोगज्ञानम्

शोकं त्यक्त्वा श्रद्धया शृणु इति अथर्वयति शाण्डिल्यं कथयन् तथा च येन मनःप्रसादं सिध्यति तत्पातञ्जलाष्टाङ्गयोगं बोधयति | जीवब्रह्मैक्यं ज्ञातुं पातञ्जलाष्टाङ्गयोगस्य अष्टान्यङ्गानि भवन्ति | देहेन्द्रयादीनां मिथ्यात्वज्ञानेन वैराग्यमुत्पद्यते तद् यमः |[40] ब्रह्मणः सत्यत्वं निर्धारित्य स्वात्म्याविषये तात्त्विकप्रेमैव नियमः | शब्दादिविषयेषु औदासीन्यमुत्पादयन् अन्तर्दृष्टिस्थापनेनैव स्थिरासनम् |[41]

प्राणायामः इति चतुर्थः अङ्गम् | तस्य त्रीणि प्रकाराणि सन्ति | चैतन्ययान्वयं साधयन् आत्मतत्त्वस्य ग्रहणमेव पूरकः | ईदृक् गृहीतात्मतत्त्वस्य स्थिरीकरणं कुम्भकम् | तथा मिथ्यात्मकनामरूपस्य वर्जनमेव रेचकः | इति त्रिविध प्राणायामः |[42]

38 तैत्तिरीयोपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press, 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सः|' (तै.उप.२.४.१) बृहदारण्यकोपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press, 'मनसौवनुदृष्टव्यम्' (बृ.उप.४.४.१९), कठोपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press, 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते | दृश्यते त्वग्र्यया बुध्दया सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः |' (क.उप.१.३.१२),

39 श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कुलकर्णी, नारायण पेठ, 'वाग्धीनिवृत्यानाप्त्या च फलव्याप्तिर्निवारिता | एवमात्मस्थमात्मानं योगेन श्रवणादिना ||' (द.पु.१.६.४२), 'जानात्यैक्यं स मुक्तः सन्कृतकृत्यो भवेद्ध्रुम् || आत्मविज्ञानेन सोम्य शोकस्यान्तं गमिष्यसि ||' (द.पु.१.६.४३)

40 तत्रैव, 'योगः स्यात्प्रत्यगात्मैक्यमष्टावङ्गनि तस्य तु | देहेन्द्रियादौ विरक्तिर्यमो मिथ्यात्ववीक्षणात् ||' (द.पु.१.६.४५)

41 तत्रैव, 'स्वात्मतत्वेऽनुरक्तिर्नियमः सत्यत्वनिश्चयात् | बाह्यार्थोदासीन्यतोन्तर्दृष्टिस्थापनमासनम् ||' (द.पु.१.६.४६)

42 श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कुलकर्णी, नारायण पेठ, 'पूरश्चिदन्वयादानं कुम्भकस्तस्थिरीकृतिः | रेचको मायिकत्यागः प्राणायामस्त्रिधोदितः ||' (द.पु.१.६.४७)

इन्द्रियविषयग्रहणानासक्तिः एव प्रत्याहारः । असम्भवादि दुर्भावनानां नाशयन् स्वात्मनि दृढनिष्ठासाधनमेव धारणा ।[43] मायामयविकाराणां त्यक्त्वा 'अहं ब्रह्मास्मीति अन्तर्दृष्टेः प्रवाहसातत्यमेव ध्यानम् ।[44] देहात्मवत् परमात्मनि सुस्थिरीकृतदृष्टिरेव समाधीः ।[45] इति पातञ्जलयोगस्याष्टवङ्गानि भवन्ति ।

इदं पातञ्जलयोगं परिपक्वकषायाणामर्थाद्रागादिदोषरहितानां तथा किञ्चित्पक्वकषायाणामपि अर्थात्किञ्चिदपि रागदोषादिवर्जितानामपि शीघ्रमुक्तिदः भवति ।[46]

[43] तत्रव, 'प्रत्याहारो गोस्वभावदृष्ट्यार्थासक्त्यभावदृक् । धारणा स्वात्मनिष्ठा स्याहीतदुर्भावनं दृढा ॥' (द.पु.१.६.४८), शाण्डिल्योपनिषत्. (n.d.). Retrieved from Sanskritdocuments.org: www.sanskritdocuments.org/upanishads, 'अथ प्रत्याहारः । स पञ्चविधः विषयेषु विचरतामिन्द्रियाणां बलादाहरणं प्रत्याहरः । यद्यत्पश्यति तत्सर्वमामेति प्रत्याहारः । नित्यविहितकर्मफलत्यागः प्रत्याहारः । सर्वविषयपराङ्मुखत्वं प्रत्याहारः ।' (शा.उप.८), शाण्डिल्योपनिषत्. (n.d.). Retrieved from Sanskritdocuments.org: www.sanskritdocuments.org/upanishads, 'अथ धारणा । सा त्रिविधा । आत्मनि मनोधारणं दहराकाशे बाह्याकाशधारणं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशेषु पञ्चमूर्तिधारणं चेति ॥' (शा.उप.९)

[44] श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कुलकर्णी, नारायण पेठ, 'ध्यानं ब्रह्माहमस्मीति दृक्प्रवाहोऽन्यवर्जनात् । देहात्मवत्परात्मत्वदृक् समाधिर्हि सुस्थिरा ॥' (द.पु.१.६.४९), शाण्डिल्योपनिषत्. (n.d.). Retrieved from Sanskritdocuments.org: www.sanskritdocuments.org/upanishads, 'अथ ध्यानम् । तद्द्विविधं सगुणं निर्गुणं चेति । सगुणं मूर्तिध्यानम् । निर्गुणमात्मयाथात्म्यम् ॥' (शा.उप.१०)

[45] शाण्डिल्योपनिषत्. (n.d.). Retrieved from Sanskritdocuments.org: ww.sanskritdocuments.org/upanishads, 'अथ समाधिः । जीवात्मपरमात्मैक्यावस्थात्रिपुटीरहिता परमानन्दस्वरूपा शुद्धचैतन्यात्मिका भवति ॥' (शा.उप.११)

[46] श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कुलकर्णी, नारायण पेठ, 'परिपक्वकषायाणां योगोऽयं शीघ्रमुक्तिदः । किञ्चित्पक्वकषायाणां योगोऽयं शीघ्रमुक्तिदः ॥' (द.पु.१.६.५०)

उपसंहारः

यथा समुद्रे स्थित मकरवद्रागलोभमोहाकृष्टः जीवः नानामर्त्ययोनौ सञ्चरन् त्रस्थः दैवयोगेन उत्तम ब्राह्मण जन्मः सम्प्राप्यति | उत्तमजन्मप्राप्त्यानान्तरं कथं किमाचरणेन जीवन्मुक्तः भवतीति सन्देहे इदं विद्यते |

दैवयोगेन उत्तमजन्मप्राप्तजीवः वर्णाश्रमधर्मानुसारेण अध्ययनाध्यापन यजन याजन दान प्रतिग्रह इति वेदविहित नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेन ईश्वरार्पणबुद्ध्या चित्तशुद्धीकारयेत् | ऐहिकामुष्मिकफलापेक्षारहितः वैराग्येण जीवब्रह्मात्मैक्यज्ञानं प्राप्तुं सद्गुरुं शरणं व्रजेत् | सद्गुरूपदीष्ट महावाक्यश्रवणमनननिदिध्यासनैः ज्ञानप्रतिबन्धक त्रिविधतापाः अर्थादध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकेभ्यो विमुक्तो भवति | ईदृक् मुमुक्षुः जीवन्मुक्तो भवति |

विनाज्ञानं मोक्षप्राप्तिरसम्भवम् | विना सद्गुरोरनुग्रहेण ज्ञानप्राप्तिरसम्भवम् | ईश्वरकृपाप्रसादं विना सद्गुरुप्राप्तिः न भवति | परमेश्वरानुग्रहार्थं चित्तशुद्धिः प्राप्तुं नित्यनैमित्तिका वेदविहित स्वधर्मानुष्ठानमाचरेयुः |

सन्दर्भसूची |

Swāmī Mādhavānaǹda. (2010). Minor Upanishads. New Delhi: Advaita Ashram, Uttarakhand.

Swāmī Nikhilānaǹda. (2010). *दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम्.* New Delhi: Advaita Ashram, Uttarakhand.

Swāmī Nikhilanaǹda. (2014). Vedāǹtasāra Sadānaǹda Yogīndra Praṇīta. New Delhi: Advaita Ashram, Uttarakhand.

अरविन्दोपनिषत्. (n.d.). Retrieved from sanskritdocuments.org: https://sanskritdocuments.org/doc_upanishat/aravindopanishad.html

कठोपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press.

छान्दोग्योपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press.

तैत्तिरीयोपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press.

प्रश्नोपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press.

बृहदारण्यकोपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press.

ब्रह्मसूत्र शाङ्करभाष्यम्. (2013). New Delhi: Motilal Banarassi Dass, Delhi.

माण्डूक्योपनिषत्.गौडपादकारिका. (२०१०). Gorakhpur: Geeta Press.

मुण्डकोपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press.

वेदान्त दर्शन. (२०१६). Gorakhpur: Geeta Press.

शाण्डिल्योपनिषत्. (n.d.). Retrieved from Sanskritdocuments.org: https://sanskritdocuments.org/doc_upanishat/shandilyopanishad.htmlश्रीमद्भगवद्गीता . (२०१६). Gorakhpur: Geeta Press.

श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). ***श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्).*** **पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कुलकर्णी, नारायण पेठ.**

श्वेताश्वतरोपनिषद्. (२०११). Gorakhpur: Geeta Press.